

ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

**ΣΥΜΒΙΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΝΕΟΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

Το παρόν άρθρο επιχειρεί, με βάση την εμπειρία της περιφερειακής πολιτικής, να συγκεράσει τις δύο βασικές νεοθεσμικές προσεγγίσεις στη διαδικασία ολοκλήρωσης, δηλαδή αυτήν της ορθολογικής επιλογής και την ιστορική/κοινωνιολογική, με την υιοθέτηση της ικανότητας για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή ως ένα νέο «όριο» στη διαδικασία Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής προσέγγισης, οι έννοιες του κοινωνικού κεφαλαίου και των θεσμικών δικτύων θεωρούνται κρίσιμα εργαλεία για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή διευκολύνοντας τη συλλογική δράση μεταξύ των φορέων μέσω των διαδικασιών της πολιτικής ανταλλαγής (political exchange) και της κοινωνικοποίησης.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ» ΘΕΩΡΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Η διαδικασία σταδιακού εξευρωπαϊσμού της περιφερειακής πολιτικής μετά την εισαγωγή των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) το 1985, την αναμόρφωση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988 και ιδιαίτερα μετά την ενεργοποίηση των αρχών της εταιρικής σχέσης και της επικουρικότητας ως βασικών συνιστωσών του αναδυόμενου μετά τη Συνθ.Ε.Ε. Ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος θεωρείται εξέλιξη υψίστης σημασίας για το Ευρωπαϊκό σύστημα διακυβέρνησης.

* Ph.D, Ερευνητικός Εταίρος του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου, London School of Economics. Το άρθρο έχει παρουσιαστεί με άλλη μορφή στο 26ο ECPR-Joint Sessions, Warwick, 23-28 Μαρτίου, 1998. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τους δύο ανώνυμους κριτές για τα χρήσιμα σχόλιά τους.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 17, ΜΑΪΟΣ 2001

Πρώτον: παρά το γεγονός ότι τυπικά η επικουρικότητα έχει εισαχθεί στη Συνθ. Ε.Ε. σαν διαδικαστικό κριτήριο για την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των υπερεθνικών οργάνων (Επιτροπή) και των κυβερνήσεων των κρατών-μελών (άρθρ. 3Β), το ουσιαστικό της περιεχόμενο –η ανάγκη για διαμόρφωση των πολιτικών όσο το δυνατόν πλησιέστερα στον πολίτη (άρθρ. Α)– αναφέρεται στην προώθηση της διαφάνειας, της δημοκρατικής ευθύνης και συνεπώς της αναγνώρισης της αναγκαιότητας για ευελιξία στο σύστημα λήψης αποφάσεων της Ε.Ε. Δεύτερον: η ευελιξία σε επίπεδο Ε.Ε. υποδηλώνει την ανάγκη για ευελιξία στο εσωτερικό των κρατών-μελών, η οποία προϋποθέτει αποσυγκέντρωση των διοικητικών και οικονομικών δομών τους. Τρίτον: η ενεργοποίηση της αρχής της εταιρικής σχέσης στοχεύει στην προώθηση της συνεργασίας μεταξύ υπερεθνικών, εθνικών και περιφερειακών ηγεσιών (elites), και σε δεύτερο στάδιο στην ενθάρρυνση της δημιουργίας δικτύων συνεργασίας μεταξύ δημοσίων, ιδιωτικών και εθελοντικών-κοινοτικών φορέων σε τοπικό επίπεδο. Τέλος, η ενθάρρυνση της συνεργίας στις σχέσεις μεταξύ των φορέων και η διαμόρφωση του συστήματος των ενδοπεριφερειακών αλληλεπιδράσεων συνδέεται άρρηκτα, αφενός, με τον προσανατολισμό των τοπικών συστημάτων διακυβέρνησης προς την κατεύθυνση της υπέρβασης των στενά τοπικού χαρακτήρα ρυθμιστικών λειτουργιών, αφετέρου δε, με την ικανότητά τους για ανάπτυξη διασυνδέσεων και συμμετοχή σε διεθνή δίκτυα (Paraskevoudoulos, 1997, 1998α). Με αυτή την έννοια, η δημιουργία συνεργιών και εταιρικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο έχει υιοθετηθεί σαν κριτήριο αξιολόγησης του βαθμού εξευρωπαϊσμού των τοπικών συστημάτων διακυβέρνησης (Geddes, 1997).

Σε αυτό το πολιτικό περιβάλλον, η θεσμική συγκρότηση του υποεθνικού επιπέδου έχει ουσιαστικοποιήσει τις δυνατότητες των τοπικών κυβερνήσεων για παράκαμψη του κεντρικού κράτους στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής και την αμφισβήτηση του παραδοσιακού του ρόλου ως «θηροφύλακα» («gatekeeper»), με όρους του S. Hoffmann (1966, σ. 862-915), μεταξύ υποεθνικού και υπερεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης. Η αμφισβήτηση του ρόλου του κεντρικού κράτους ως μέσου επιπέδου διακυβέρνησης, με τη σειρά της, αυξάνει τις πιθανότητες για δημιουργία απευθείας συμμαχιών μεταξύ υπερεθνικών και υποεθνικών οργάνων. Η ανάδυση του περιφερεισμού και της «Ευρώπης των Περιφερειών», εξάλλου, συνδέεται τόσο με την αυξανόμενη ένταση της μεταβαλλόμενης, πα-

γκοσμιοποιούμενης πολιτικής οικονομίας με κύρια χαρακτηριστικά τη διεθνοποίηση, την αποσπασματικότητα και την αστάθεια των αγορών, όσο και με τη σταδιακή εγκατάλειψη του μοντέλου της μαζικής παραγωγής και την υιοθέτηση ευέλικτων παραγωγικών προτύπων. Έτσι, ο επαναπροσδιορισμός της περιφέρειας ως βασικής μονάδας κοινωνικοοικονομικής διακυβέρνησης θεωρείται ότι έχει επηρεαστεί τα μέγιστα από τους παραπάνω παράγοντες. Όπως είναι φανερό, η ακαδημαϊκή συζήτηση σχετικά με τις επιπτώσεις της Ενιαίας Αγοράς στις περιφερειακές ανισότητες και στον αναπροσδιορισμό του ρόλου του κράτους και των περιφερειακών θεσμικών οργάνων στη διαδικασία ολοκλήρωσης συνδέεται άρρηκτα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Πιο συγκεκριμένα, το επιχείρημα των «έμμεσων αποζημιώσεων» («side-payments») (Marks, 1992, σ. 194-206) συνδέεται, αφενός, με τις επιπτώσεις της Ενιαίας Αγοράς στις περιφερειακές ανισότητες και, αφετέρου, με τη διακυβερνητική προσέγγιση του φαινομένου της ολοκλήρωσης στην Ευρώπη. Σε όρους της τυπικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο, το επιχείρημα των έμμεσων αποζημιώσεων παρέχει μία γενικά αποδεκτή εξήγηση για τη μεγέθυνση του προϋπολογισμού των Διαρθρωτικών Ταμείων (Tsoukalis, 1993). Η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής πολιτικής ερμηνεύεται σαν μια διαδικασία διαδοχικών γύρων έμμεσων αποζημιώσεων στο πλαίσιο μεγάλων διακυβερνητικών διαπραγματεύσεων, που στοχεύουν στην εξαγορά της συμφωνίας των πιο αδύναμων κρατών-μελών σε άλλους τομείς πολιτικής, όπως η ολοκλήρωση της Ενιαίας Αγοράς ή η διεύρυνση. Σε αυτό το πλαίσιο, η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) το 1975 ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα των πιέσεων από τη διεύρυνση του 1973 με την είσοδο του Ηνωμένου Βασιλείου, της Δανίας και της Ιρλανδίας, η εισαγωγή των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) ως αποτέλεσμα της απειλής της Ελλάδας, της Ιταλίας και της Γαλλίας να προβάλουν βέτο στη διεύρυνση του 1986 προς την Ιβηρική Χερσόνησο, και οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για το διπλασιασμό του προϋπολογισμού των Ταμείων (1988, 1992) ως εξαγορά της συμφωνίας των οικονομικά αδύναμων χωρών για το πρόγραμμα απελευθέρωσης των αγορών και δημιουργίας της Ενιαίας Αγοράς (Taylor, 1991· Pollack, 1995). Επιπροσθέτως, ο προσανατολισμός του Τα-

μείον Συνοχής στην παροχή οικονομικής βοήθειας προς τα πλέον αδύναμα κράτη-μέλη μάλλον παρά προς τις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες ερμηνεύεται σαν επιβεβαίωση του διακυβερνητικού χαρακτήρα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στην Ε.Ε. και του αποφασιστικού ρόλου που εξακολουθεί να παίζει η εθνική κυριαρχία στο σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής. Ως εκ τούτου το έθνος-κράτος, ως θεσμική έκφραση της συνισταμένης των εγχώριων προτιμήσεων (domestic preferences), θεωρείται αφενός, ως θηροφύλακας που εξισορροπεί εσωτερικές ανάγκες και διεθνείς πιέσεις (Moravcsik, 1993· Taylor, 1991, 1993· Anderson, 1990) και, αφετέρου, ως κεντρικός φορέας σχεδιασμού στρατηγικών περιφερειακής ανάπτυξης (Pollack, 1995).

Ωστόσο, τόσο οι θεωρητικές προσεγγίσεις όσο και η υπάρχουσα εμπειρία σχετικά με την επίδραση της οικονομικής ολοκλήρωσης στις περιφερειακές ανισότητες (Barro/Sala-i-Martin, 1991· Keating - Hooghe, 1994) έχουν δημιουργήσει μια μάλλον ασαφή εικόνα. Όπως παρατηρεί ο G. Marks, η αβεβαιότητα σχετικά με τις επιπτώσεις της οικονομικής και νομισματικής ολοκλήρωσης στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες εξασθενεί την υπόθεση των έμμεσων αποζημιώσεων. Έτσι, η μεγέθυνση του προϋπολογισμού των Διαρθρωτικών Ταμείων μπορεί να αποδοθεί είτε στην ύπαρξη σημαντικών ιδίων συμφερόντων (vested interests) των πλούσιων κρατών-μελών από μια πιο ισόρροπη ανάπτυξη μεταξύ των περιφερειών, είτε στην επικράτηση αρχών για ισότητα και δικαιοσύνη μεταξύ των περιφερειών της Ε.Ε. (Marks, 1992, σ. 202-204).

Εξάλλου, οι «μη επιδιωκόμενες συνέπειες»¹ («unintended consequences») των διακυβερνητικών αναδιανεμητικών αποφάσεων στην Ε.Ε. δεν μπορεί να παραβλεφθούν. Συγκεκριμένα, παρά τον διακυβερνητικό χαρακτήρα των παραπάνω αποφάσεων, η δυναμική του συστήματος δεν μπορεί να περιοριστεί στα στενά όρια του διακυβερνητικού αναγωγισμού (reductionism).² Ως εκ τούτου, παρά το

1. Ο όρος (Marks, κ.ά., 1996α, σ. 355· Pollack, 1995, σ. 362) αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία τα αποτελέσματα διακυβερνητικών διαπραγματεύσεων, όπως αυτές για την αναμόρφωση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988, μπορούν υπό προϋποθέσεις να οδηγήσουν σε μη επιδιωκόμενα αποτελέσματα μέσα από μια νεολειτουργιστικής λογικής κινητοποίηση της δυναμικής του συστήματος. Ως κλασικό παράδειγμα τέτοιας επίπτωσης θεωρείται η ανάδυση του συστήματος πολυεπίπεδης διακυβέρνησης στην Ε.Ε., σαν συνέπεια της αναθεώρησης των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988.

2. Όπως άλλωστε επισημαίνει ο P. Taylor (1991, σ. 25), «στο πλαίσιο των σύγ-

γεγονός ότι η διακυβερνητική θεωρητική προσέγγιση περιγράφει πράγματι ικανοποιητικά τη στατική λειτουργία του συστήματος λήψης αποφάσεων στην Ε.Ε., αδυνατεί να συλλάβει τη δυναμική του, στο πλαίσιο της οποίας, τουλάχιστον μετά την ολοκλήρωση της Ενιαίας Αγοράς, ο ρόλος του έθνους-κράτους τείνει σταδιακά να αντικαθίσταται από την «εθελοντική λειτουργία της αγοράς και της κοινωνίας των πολιτών» (Streeck - Schmitter, 1991, σ. 157). Εξάλλου, παρά το γεγονός ότι η έμφαση του νεολειτουργισμού στην «εκ των άνω» (top-down) διαδικασία μετασχηματισμού ταυτότητας και πεποιθήσεων μπορεί να θεωρηθεί ως έμμεση αναγνώριση του ρόλου της διαδικασίας μάθησης, αδυνατεί να συλλάβει την «εκ των κάτω» (bottom-up) δυναμική του συστήματος, εντός της οποίας η πολυπλοκότητα των συμφερόντων έχει αναδειχθεί σαν βασικό του χαρακτηριστικό (Marks, κ.ά., 1996β· Schmidt, 1996).

Όλοι οι παραπάνω προβληματισμοί συνιστούν θεωρητικές και εμπειρικές συνιστώσες του συστήματος «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης» («multilevel governance») στην Ε.Ε. (Marks, 1993, σ. 392· Scharpf, 1994), το οποίο βασίζεται θεωρητικά στην υπόθεση του «υπερκερασμού» («outflanking») του κεντρικού κράτους (Marks, 1992, σ. 212), αφενός, μέσω της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων στα υπερεθνικά όργανα της Ε.Ε., και, αφετέρου, μέσω της ισχυροποίησης του υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης. Από την άλλη πλευρά, ο περιορισμένος ρόλος της Επιτροπής Περιφερειών στο ευρωπαϊκό σύστημα διακυβέρνησης αποτελεί ισχυρή ένδειξη μεταβολής στο σύστημα εκπροσώπησης των περιφερειακών συμφερόντων σε ευρωπαϊκό επίπεδο από το γνωστό νεοκορπορατιστικό μοντέλο σε

χρονων θεωριών ολοκλήρωσης, η δυναμική του συστήματος σε υπερεθνικό επίπεδο συλλαμβάνεται πληρέστερα από τον νεολειτουργισμό, ενώ οι πιέσεις που ασκούνται στο επίπεδο των επιμέρους συνιστωσών (κρατών-μελών) προσδιορίζονται πληρέστερα από τη συναινετική προσέγγιση (consociationalism)». Η συναινετική προσέγγιση, εντούτοις, δίδοντας έμφαση σε μια μόνο συνιστώσα του συστήματος εκπροσώπησης των συμφερόντων σε υπερεθνικό επίπεδο (αυτή των κρατών-μελών), θεωρεί σε σημαντικό βαθμό τα συγκεκριμένα συμφέροντα ως δεδομένα και υποεκτιμά την πολυπλοκότητα του συστήματος, το οποίο εμπεριέχει τόσο στοιχεία κορπορατισμού όσο και στοιχεία πλουραλισμού. Τα τελευταία μάλιστα εμφανίζονται ως κυρίαρχα μετά τη δημιουργία της Ενιαίας Αγοράς. Για ολοκληρωμένη παρουσίαση της συναινετικής προσέγγισης, καθώς και της μετεξέλιξής της («συναινετική συνομοσπονδία» - «confederal consociation») που ενσωματώνει με επιτυχία στοιχεία πολιτειακής συγκρότησης (συνομοσπονδία) και πολιτισμικής διαφοροποίησης («segmented demos»), βλ. Μ. Τσινισιζέλης - Δ. Ν. Χρυσόχοου (1995).

ένα μάλλον πλουραλιστικό και πιο ανταγωνιστικό παράδειγμα, το οποίο έχει σχηματοποιηθεί σαν σύστημα «ανταγωνιστικού ομοσπονδισμού» («competitive federalism») ή «ασύνδετο πλουραλισμού» («disjointed pluralism») (Streeck - Schmitter, 1991, σ. 159). Στο πλαίσιο ενός τέτοιου συστήματος διαμόρφωσης πολιτικής, που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αλληλεπιδράσεων μεταξύ φορέων δράσης σε υπερεθνικό, εθνικό και υποεθνικό επίπεδο, τα περιφερειακά και τοπικά συστήματα διακυβέρνησης επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από τις διασυνδέσεις με τα υπερεθνικά όργανα της Ε.Ε. και από την ικανότητά τους να εκμεταλλεύονται τις ευκαιρίες που δημιουργούν αυτές οι διασυνδέσεις. Ως εκ τούτου, συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά της θεσμικής υποδομής σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης, τα οποία συνδέονται άμεσα με τις δυνατότητές τους για μάθηση και προσαρμογή στις νέες συνθήκες, αποτελούν την κρίσιμη παράμετρο για τη βελτίωση του επιπέδου αποτελεσματικότητας στην άσκηση πολιτικής.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΑΘΗΣΗΣ: ΣΥΜΒΙΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ/ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΝΕΟΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Η έννοια της «εκμάθησης» (learning), που αποτελεί μια σχετικά πρόσφατη θεωρητική προσέγγιση στο φαινόμενο της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Richardson, 1996, σ. 17-34· Kohler-Koch, 1996, σ. 370-371· Checkel, 1998· Paraskevopoulos, 1999, 2000), θεωρείται ως βασική λειτουργία προσαρμογής των συστημάτων διακυβέρνησης «υπό συνθήκες αβεβαιότητας» (Richardson, 1996, σ. 20).³ Αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία οι φορείς δράσης σε όλα τα επίπεδα δια-

3. Η θεωρητική βάση για την ανάλυση του Richardson είναι η έννοια των «επιστημονικών κοινοτήτων» (epistemic communities), η οποία προέρχεται από τη σύγχρονη θεωρία διεθνών σχέσεων στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει τις λειτουργίες υπερεθνικής ρύθμισης σύγχρονων προβλημάτων με παγκόσμια διάσταση, όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος (Haas, 1992). Δεδομένου ότι η έννοια των επιστημονικών κοινοτήτων αναφέρεται στην αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει τη δράση των διεθνών φορέων, και συνεπώς στο ρόλο που παίζει η ροή γνώσης και πληροφορίας στη διευκόλυνση σχέσεων συνεργασίας, η μεταφορά της στο πλαίσιο των διαδικασιών διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. μπορεί να θεωρηθεί συστατικό στοιχείο της μαθησιακής προσέγγισης στην Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

κυβέρνησης διαμορφώνουν τις προτιμήσεις τους και αναπροσαρμόζουν τα ενδιαφέροντά τους μέσα από ένα πολύπλοκο σύστημα αλληλεπιδράσεων στο πλαίσιο του ευρύτερου θεσμικού συστήματος (νορμών) (Checkel, 1998· Paraskevoudoulos, 1999, 2000). Μέσα από αυτές τις αλληλεπιδράσεις με τη θεσμική δομή οι φορείς δράσης προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους, έτσι ώστε να ανταποκριθούν στις μεταβολές του περιβάλλοντος. Ως κατεξοχήν διαδικασία αλληλεπίδρασης, η διαδικασία μάθησης εξαρτάται ουσιαστικά από τον τρόπο διαμόρφωσης του συστήματος αλληλεπιδράσεων μεταξύ των θεσμικών φορέων δράσης, την επάρκεια των ροών πληροφορίας και γνώσης και την ύπαρξη τυπικών ή άτυπων διαδικασιών διαλόγου, που επιτρέπουν τη διαρκή προσαρμογή των συστημάτων διακυβέρνησης στις μεταβαλλόμενες συνθήκες μέσα από την κοινή συμμετοχή των φορέων στις διαδικασίες «μάθησης μέσω πράξης» («learning by doing») και «μάθησης μέσα από τις επιτυχίες ή αποτυχίες του παρελθόντος» («learning by past successes and failures»). Έτσι, η έννοια της εκμάθησης προσδιορίζεται ως λειτουργία που περιλαμβάνει τις παρελθούσες απόπειρες άσκησης πολιτικής (και την ανατροφοδότηση των εμπλεκόμενων φορέων μέσα από την ανάλυση και αξιολόγηση τόσο των επιτυχιών όσο και των αποτυχιών τους), όπως επίσης και την ικανότητα των φορέων να σχεδιάζουν νέες δραστηριότητες, να μεταβάλλουν ιδέες και να αναζητούν νέες συμμαχίες και εξισορρόπηση εξουσιών στις μεταξύ τους σχέσεις. Ειδικότερα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής πολιτικής, η διαδικασία μάθησης θεωρείται ότι επηρεάζεται σημαντικά από τον βαθμό αποκέντρωσης της διοικητικής δομής του κράτους, που μπορεί να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει την εμπέδωση σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των τοπικών φορέων.

Εντούτοις, όπως αποδεικνύει η υπάρχουσα εμπειρία από μη συνδεδεμένη με τη δομή του κράτους διαφοροποίηση ως προς το επίπεδο εκμάθησης και προσαρμογής μεταξύ περιφερειών, οι σχέσεις μεταξύ εθνικού και υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης αποτελούν ένα δυναμικό σύστημα που δεν μπορεί να θεωρείται ως απλό σύμπτωμα της θεσμικής δομής του κράτους (Klausen - Goldsmith, 1997). Ως εκ τούτου, η ύπαρξη συγκεκριμένων ικανοτήτων για συλλογική δράση σε τοπικό επίπεδο, που διευκολύνει τη διαμόρφωση του συστήματος αλληλεπιδράσεων μεταξύ βασικών θεσμικών φορέων, αναδεικνύεται σε κρίσιμη προϋπόθεση για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή (Paraskevoudoulos, 1997, 1998). Η ά-

ποψη αυτή φαίνεται να ενισχύεται και από πρόσφατες έρευνες που δείχνουν ότι ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως η κουλτούρα συνεργασίας μεταξύ των φορέων και η περιφερειακή ταυτότητα μάλλον, παρά η απλή επιδίωξη πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους, αποτελούν τους κρίσιμους παράγοντες που επηρεάζουν το βαθμό κινητοποίησης των περιφερειών σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Marks, κ.ά., 1996β). Σ' αυτό το πλαίσιο, τόσο οι τυπικοί κανόνες όσο και κυρίως οι άτυπες νόρμες που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών φορέων δράσης επηρεάζουν αποφασιστικά την ικανότητα των τοπικών συστημάτων διακυβέρνησης για εκμάθηση και προσαρμογή προς τις μεταβαλλόμενες συνθήκες, και συνεπώς το βαθμό κινητοποίησής τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιπροσθέτως, η αυξανόμενη σημασία των ικανοτήτων για συλλογική δράση ως βασική προϋπόθεση για επιτυχή έκβαση της διαδικασίας μάθησης και προσαρμογής συνδέεται άμεσα με την ανάδυση του παραδείγματος των δικτύων ως λειτουργικού μοντέλου της θεσμικής υποδομής σε όλα τα επίπεδα διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. (Kenis - Schneider, 1991· Windhoff-Heritier, 1993· Kohler-Koch, 1996). Έτσι, θεσμικά δίκτυα και κοινωνικό κεφάλαιο αποτελούν κρίσιμα εργαλεία για τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής, επειδή παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη διαμόρφωση του συστήματος των θεσμικών αλληλεπιδράσεων και παρέχοντας σταθερούς κανόνες (κοινωνικές νόρμες) που διευκολύνουν την ανταλλαγή πληροφοριών και μειώνουν την αβεβαιότητα. Με αυτή την έννοια, ο ρόλος τους θεωρείται καθοριστικός για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της ορθολογικής (rational choice) και της κοινωνιολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης (sociological new institutionalism) στα πλαίσια της σύγχρονης θεωρίας ολοκλήρωσης.

α. Η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση

Στο πλαίσιο της θεωρητικής προσέγγισης της ορθολογικής επιλογής, η θεωρία παιγνίων (game theory) έχει αποκρυπτογραφήσει τις ουσιαστικές ιδιότητες των διλημμάτων συλλογικής δράσης και τις συνθήκες υπό τις οποίες ορθολογικώς δρώντα άτομα μπορεί να οδηγηθούν σε επιλογές που αντιβαίνουν στη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας με βάση το κριτήριο Pareto – επιλογές δηλαδή που οδηγούν όλα τα μέρη σε χειρότερη κατάσταση απ' ό,τι αν εί-

χαν συνεργαστεί. Η αισιοδοξία του Axelrod σχετικά με την ικανότητα των φορέων δράσης να επιλύουν προβλήματα συλλογικής δράσης χωρίς την παρέμβαση κάποιας εξωγενούς δύναμης (π.χ. κράτος) στηρίζεται στη διαπίστωση ότι η επικρατούσα στρατηγική υπό συνθήκες επαναλαμβανόμενου παιχνιδιού είναι η στρατηγική που έχει γίνει γνωστή ως *tit-for-tat*, κατά την οποία κάθε παίκτης ανταποκρίνεται κατά ποιοτικά παρεμφερή τρόπο στη δράση των άλλων παικτών.⁴

Αντίθετα, σύμφωνα με την ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση, τα διλήμματα συλλογικής δράσης θεωρούνται ως αιτίες που δικαιολογούν την ύπαρξη των θεσμών, «των ιεραρχικών, δηλαδή, εκείνων δομών στο πλαίσιο των οποίων με τη χρήση κυρώσεων επιδιώκεται να καταστούν οι ατομικές ορθολογικές επιλογές συμβατές με το κοινωνικό όφελος» (Bates, 1988, σ. 387). Με αυτή την έννοια, οι θεσμοί θεωρούνται ως εξωτερικοί περιορισμοί που επιβάλλονται στην ατομική ελευθερία επιλογής και στοχεύουν στη διαμόρφωση των προτιμήσεων και την αριστοποίηση της συμπεριφοράς ατόμων ή φορέων, διευκολύνοντας έτσι την επίτευξη συλλογικής δράσης⁵ (Moe, 1990· Shepsle, 1989). Στο πλαίσιο των νεοθεσμικών οικονομικών, ιδιαίτερα, αποδίδεται έμφαση στη σημασία των τυπικών θεσμών για τη μείωση του κόστους των συναλλαγών και την υπερνίκηση προβλημάτων καιροσκοπικής συμπεριφοράς (Williamson, 1975· North, 1990). Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία οι βασιζόμενες στην ορθολογική επιλογή ατομικές προτιμήσεις σχηματοποιούνται και εξισορροπούνται από την επίδραση των θεσμών. Αυτή η ιδέα της «δομικής εξισορρόπησης» («structure-induced equilibrium») που αναπτύχθηκε από τον K. Shepsle αποτελεί το έναυσμα για «ενσωμάτωση θεσμικών χαρακτηριστικών στο παράδειγμα της ορθολογικής επιλογής» (1989, σ. 137), και έτσι αντιμετωπίζει

4. Συγκεκριμένα, κατά το αποκαλούμενο «Folk Theorem», μια εκδοχή της στρατηγικής *tit-for-tat*, υπό συνθήκες επαναλαμβανόμενου παιχνιδιού του διλήμματος του φυλακισμένου (prisoner's dilemma game), η τακτική της «λιποταξίας σε κάθε περίπτωση» δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση ισορροπίας (stable equilibrium). Βλ. R. Axelrod (1984).

5. Ο διττός προσδιορισμός της έννοιας του θεσμού από την Adr. Windhoff-Heritier (1991, σ. 41), ως «περιορισμός και ευκαιρία» ταυτόχρονα, δείχνει το σημείο συμβατότητας μεταξύ της ορθολογικής επιλογής και της νεοθεσμικής προσέγγισης, και ως εκ τούτου μπορεί να θεωρηθεί ως θεωρητικό θεμέλιο της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης. Βλ. επίσης J. Coleman (1988, σ. 97) και K. Dowding (1994).

τους θεσμούς σαν ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των φορέων δράσης αφενός, και της διαμόρφωσης συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών, αφετέρου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι θεσμοί θεωρούνται ως μηχανισμοί που μορφοποιούν το βασιζόμενο σε υ-πολογισμούς μεγιστοποίησης της ατομικής ευημερίας σύστημα αλληλεπιδράσεων και σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των φορέων δράσης. Συμπερασματικά, οι προτιμήσεις των φορέων δράσης και οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί και νόρμες αποτελούν συστατικά στοιχεία της θεμελιώδους εξίσωσης της πολιτικής επιστήμης:

$$\begin{aligned} \text{Προτιμήσεις} \times \text{Θεσμοί} &= \text{Επιλογές πολιτικής} & (1) \\ (\text{Preferences} \times \text{Institutions}) &= \text{Policy Outcomes} \end{aligned}$$

Στις διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε., η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση αποδέχεται τους θεμελιώδεις ισχυρισμούς του διακυβερνητισμού σχετικά με τον κεντρικό ρόλο των κυβερνήσεων των κρατών-μελών στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και ως εκ τούτου αντιμετωπίζει τις προτιμήσεις των κρατών-μελών ως ανεξάρτητη μεταβλητή από την οποία εξαρτώνται τόσο οι πολιτικές επιλογές όσο και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις των θεσμών-οργάνων της Ε.Ε. Εντούτοις, εκκινώντας από τις βασικές διακυβερνητικές διαπιστώσεις, η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο των θεσμών και στις συνθήκες υπό τις οποίες τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., αφού δημιουργηθούν, επηρεάζουν αποφασιστικά τη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών των κρατών-μελών (Pollack, 1997). Με αυτή την έννοια, τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., διαμορφώνοντας τις αλληλεπιδράσεις και τις σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ των κρατών-μελών, λειτουργούν ως ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των κυβερνήσεων των κρατών-μελών και των συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών και θεσμικών μεταρρυθμίσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Pollack, 1996, σ. 430) συνιστώντας έτσι κρίσιμο παράγοντα για την ανάπτυξη συλλογικών δραστηριοτήτων σε ένα ευρύ φάσμα τομέων πολιτικής και για την οικοδόμηση του συστήματος συλλογικής διακυβέρνησης στην Ε.Ε. (Bulmer, 1994). Ως εκ τούτου, η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση επικεντρώνεται είτε στη συστηματοποίηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης, του τρόπου δηλαδή κατά τον οποίο θεσμικά όργανα στο εσωτερικό των κρατών-μελών χρησιμοποιούνται για την ισχυροποίηση της διαπραγματευτικής θέσης

των κυβερνήσεων στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (Schneider - Cederman, 1994), είτε στη διερεύνηση του βαθμού κατά τον οποίο συγκεκριμένες διαδικασίες λήψης αποφάσεων (συνεργασία, συναπόφαση κ.ο.κ) επηρεάζουν την ανακατανομή εξουσιών και αρμοδιοτήτων μεταξύ των κεντρικών θεσμικών οργάνων της Ε.Ε. (Ε.Κ., Δικ.Ε.Ε.) (Garrett - Tsebelis, 1996). Τέλος, στο πλαίσιο της διαρθρωτικής πολιτικής της Ε.Ε., η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση επικεντρώνεται στις επιπτώσεις που έχουν συγκεκριμένες θεσμικές μεταβολές σε επίπεδο Ε.Ε. για την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ υπερεθνικού, εθνικού και υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης (Pollack, 1995). Συμπερασματικά, η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση υιοθετεί μια μάλλον «ισχνή» («thin») ερμηνεία της θεσμικής λειτουργίας, με την έννοια ότι αντιμετωπίζει τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. απλά ως τους κατάλληλους μηχανισμούς μορφοποίησης των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των κρατών-μελών, διευκολύνοντας έτσι την επίτευξη συλλογικής διακυβέρνησης. Ωστόσο, θεωρώντας τις προτιμήσεις των φορέων δράσης ως δεδομένες και εξωγενείς σε σχέση με το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον, υποεκτιμά τον ρόλο των θεσμικών αλληλεπιδράσεων και συνεπώς αδυνατεί να συλλάβει την επιρροή της διαδικασίας κοινωνικοποίησης στη διαμόρφωση των προτιμήσεων των φορέων δράσης σε υπερεθνικό, εθνικό ή υποεθνικό επίπεδο διακυβέρνησης.

β. Κοινωνικό κεφάλαιο, θεσμικά δίκτυα και λειτουργία κοινωνικοποίησης

Παρά το γεγονός ότι η χρησιμοποίηση του μοντέλου των δικτύων στο πλαίσιο της μελέτης του συστήματος διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. συνδέθηκε αρχικά με την ανάγκη για χαρτογράφηση των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των φορέων δράσης, η ουσιαστική συνεισφορά του μοντέλου συναρτάται με την ικανότητά του να συλλαμβάνει τη σημασία του συστήματος θεσμικών αλληλεπιδράσεων. Αυτή η ικανότητα προέρχεται από το γεγονός ότι τα δίκτυα χαρτογραφούν γενικώς σχέσεις και διασυνδέσεις μεταξύ φορέων δράσης και συνεπώς αναφέρονται άμεσα σε κοινωνικά και οργανωτικά συστήματα που συνήθως περιλαμβάνουν πολλούς και διαφορετικούς φορείς δράσης (Knocke - Kuklinski, 1982). Η θεμελιώδης αυτή συνεισφορά του μοντέλου των δικτύων –να συλλαμβάνει, δηλαδή, τη σημασία των θεσμικών αλληλεπιδράσεων– απορρέει άμεσα από τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της εξουσίας στο

πλαίσιο των δικτύων και από τις συνακόλουθες επιπτώσεις του για τις διαδικασίες ανταλλαγής και αλληλεξάρτησης. Συγκεκριμένα, με δεδομένο τον αναπροσδιορισμό της έννοιας της ισχύος/εξουσίας στο πλαίσιο των δικτύων ως «ικανότητας για επίτευξη υψηλότερου επιπέδου συλλογικής δράσης» (Metcalf, 1981, σ. 504) και τον υψηλό βαθμό αλληλεξάρτησης μεταξύ των φορέων δράσης ως προς τους πόρους, οι σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό των δικτύων βασίζονται κυρίως στη διαδικασία της «πολιτικής ανταλλαγής» («political exchange») (Marin, 1990). Η διαδικασία της ανταλλαγής με τη σειρά της αναφέρεται συνήθως σε ευρύ φάσμα πόρων (πληροφορία, γνώση) και αποτελεί θεμελιώδη τρόπο για επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των φορέων. Έτσι, τα θεσμικά δίκτυα μπορούν να οριστούν σαν συστήματα αλληλεπίδρασης μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών θεσμικών φορέων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης πολιτικής ή συγκεκριμένης χωρικής μονάδας και οριοθετούνται από αυτήν (Paraskevoopoulos, 1999, 2000).

Με αυτή την έννοια, εντούτοις, το παράδειγμα των δικτύων υπερκερά με δημιουργικό τρόπο την ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση, αφενός λαμβάνοντας υπόψη τη βασιζόμενη στην ορθολογική επιλογή διαδικασία ανταλλαγής και, αφετέρου, ενσωματώνοντας τα βασικά χαρακτηριστικά του ευρύτερου θεσμικού περιβάλλοντος, δηλαδή των αλληλεπιδράσεων και αλληλεξαρτήσεων μεταξύ θεσμικών φορέων δράσης. Με αυτό τον τρόπο, το μοντέλο των δικτύων αποτελεί μια σημαντική συνιστώσα της λειτουργίας κοινωνικοποίησης, η οποία βασίζεται στην παραδοχή ότι οι σχέσεις ανταλλαγής δεν εξαρτώνται τόσο από τη διαθεσιμότητα των πόρων, όσο από τις αντιλήψεις των φορέων δράσης σχετικά με την αξία και τη χρησιμότητά τους, και συνεπώς η διαδικασία ανταλλαγής επηρεάζεται καθοριστικά από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Είναι ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό του οργανωτικού παραδείγματος των δικτύων που θεμελιώνει τη συμβατότητά του με τη θεσμική θεωρία της οικονομικής κοινωνιολογίας, η οποία βασίζεται στην κριτική του υποκοινωνικοποιημένου χαρακτήρα της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης, και ιδιαίτερα της λειτουργικής/νεοκλασικής εξήγησης σχετικά με την προέλευση των θεσμών. Η θεωρητική θεμελίωση των θεσμών από πλευράς οικονομικής κοινωνιολογίας είναι ιδιαίτερα εμφανής στην εμπεδωτική προσέγγιση («embeddedness argument») του Granovetter, η οποία δίδει έμφαση στον κοινωνικό χαρακτήρα της ανθρώπινης δράσης και τονί-

ζει τον ρόλο των δικτύων στην εμπέδωση της εμπιστοσύνης και τη δημιουργία προσδοκιών και νορμών (Granovetter, 1985). Έτσι, η εμπειρωτική προσέγγιση αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην επιρροή που ασκεί το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον (τυπικοί και άτυποι κανόνες και νόρμες) στην ορθολογική και ιδιοτελή δράση και συνεπώς αντιμετωπίζει την κοινωνική και θεσμική δομή σαν αλληλεπιδρώντα συστήματα, και τα δίκτυα σαν ένα νέο παράδειγμα θεσμικής λειτουργίας που υπερβαίνει τα όρια τόσο του μοντέλου της αγοράς όσο και του ιεραρχικού μοντέλου, παίζοντας έτσι καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία της κοινωνικοποίησης.

Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, το κοινωνικό κεφάλαιο αναδύεται ως η δεύτερη σημαντική συνιστώσα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Αναφέρεται σε «θεμελιώδεις κοινωνικές αρετές όπως εμπιστοσύνη, νόρμες ανταποδοτικότητας και δίκτυα αυθόρμητης συμμετοχής των πολιτών που συμβάλλουν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της κοινωνίας, διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης» (Putnam, 1993, σ. 167). Η εμπιστοσύνη αποτελεί την πρώτη σημαντική μορφή κοινωνικού κεφαλαίου. Συνδέεται άμεσα με τη μεταβλητότητα, και ως εκ τούτου αβεβαιότητα, που χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα πολύπλοκα θεσμικά μορφώματα και θεωρείται ως το κρίσιμο θεωρητικό εργαλείο για την άρση αυτής της αβεβαιότητας, μορφοποιώντας τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών εταίρων και διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης. Η διευρυμένη εμπιστοσύνη που είναι απαραίτητη στο πλαίσιο των σύγχρονων θεσμικών μορφωμάτων, όμως, εμπεδώνεται μέσα από δύο συναφείς μορφές κοινωνικού κεφαλαίου: τις νόρμες ανταποδοτικότητας και τα δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών. Η γενικευμένη ανταποδοτικότητα (*generalized reciprocity*), που αποτελεί την πιο σημαντική νόρμα, πηγάζει από τη διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ των φορέων δράσης, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργούνται αμοιβαίες προσδοκίες μεταξύ των φορέων ότι τα οφέλη που απολαμβάνει ένας φορέας δράσης σαν αποτέλεσμα της συμμετοχής του στη διαδικασία ανταλλαγής θα πρέπει να τα ανταποδώσει στους άλλους φορείς κάποια στιγμή στο μέλλον (Coleman, 1990). Έτσι, κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα στα οποία η νόρμα γενικευμένης ανταποδοτικότητας είναι κυρίαρχη μπορούν ευκολότερα να αποφεύγουν την καιροσκοπική συμπεριφορά συγκεκριμένων φορέων δράσης και συνεπώς να επιλύουν προβλήματα συλλογικής δράσης, συμβιβάζοντας ατομικό συμφέρον και αλληλεγγύη. Η γε-

νικευμένη ανταποδοτικότητα με τη σειρά της συνδέεται στενά με πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης και κοινωνικής ανταλλαγής, στο πλαίσιο των οποίων ο βασικός ιστός σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ ανταποδοτικότητας, υπόληψης-φήμης και εμπιστοσύνης αναπτύσσεται με αμοιβαία ενισχυτικό τρόπο (Ostrom, 1998). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία κοινωνικοποίησης με βάση την επιβολή κυρώσεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ενδυνάμωση των νορμών και συνεπώς του κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο με τη σειρά του διευκολύνει τη σταθερότητα των σχέσεων μεταξύ των φορέων δράσης στο εσωτερικό των δικτύων και, ως εκ τούτου, την εγγενή ικανότητα προσαρμογής των θεσμικών δικτύων στις μεταβολές του περιβάλλοντος.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφής η διαδικασία μέσω της οποίας το κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ αποτελεί αρχικά παραπροϊόν της διαδικασίας ανταλλαγής, μετατρέπεται σε δημόσιο αγαθό, με την έννοια του κοινωνικού πόρου που είναι διαθέσιμος σε οποιονδήποτε ατομικό φορέα και διευκολύνει τη συλλογική δράση. Με αυτή την έννοια, θεωρείται ως το κατάλληλο εργαλείο για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της ορθολογικής/ιδιοτελούς δράσης και της κοινωνικής δομής (Coleman, 1988· Ostrom, 1995) και συνάκολουθα για τη διευκόλυνση της λειτουργίας κοινωνικοποίησης. Παρόλο ότι ο ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Coleman (1990, σ. 300-302) ως «οι εγγενείς σε κάθε κοινωνική οργάνωση κοινωνικές αρετές που συνιστούν συσσωρευμένο κεφάλαιο για το άτομο» υπονοεί ότι αφορά ατομικούς φορείς δράσης (πρόσωπα), είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι αποτελεί επίσης κρίσιμο παράγοντα που διευκολύνει τη συλλογική δράση μεταξύ των θεσμικών (συλλογικών) φορέων δράσης (Coleman, 1988). Ως εκ τούτου, η εθελοντική συνεργασία είναι ευκολότερη σε κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα όπου υπάρχει παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου, και συνεπώς η επιδίωξη παραγωγής συλλογικών αγαθών δεν αντιστρατεύεται τις ατομιστικές επιδιώξεις μεγιστοποίησης της ατομικής ευημερίας. Είναι στο πλαίσιο της ίδιας λογικής που, τόσο η εμπεδωτική προσέγγιση του Granovetter όσο και η θεωρία συλλογικής δράσης του J. Coleman αποτελούν συστατικά στοιχεία της συμπεριφορικής επανάστασης στην πολιτική επιστήμη, η οποία δίδει έμφαση στην ανάπτυξη ενός νέου θεωρητικού προσανατολισμού που αντιμετωπίζει την κοινωνική δομή και τη θεσμική και οικονομική απόδοση ως αλληλεξαρτώμενες μεταβλητές.

Συμπερασματικά, το κοινωνικό κεφάλαιο και τα θεσμικά δίκτυα ως συνιστώσες της λειτουργίας κοινωνικοποίησης επηρεάζουν σημαντικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων των φορέων δράσης και μορφοποιούν τη διαδικασία ανταλλαγής. Στο πλαίσιο αυτής της λειτουργίας το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ημιανεξάρτητη μεταβλητή, η οποία, επηρεάζοντας καθοριστικά τη διαδικασία διαμόρφωσης των προτιμήσεων των φορέων δράσης, διευκολύνει τη σταθερότητα των σχέσεων μεταξύ των φορέων και κατά συνέπεια τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής στο εσωτερικό των δικτύων. Τα δίκτυα με τη σειρά τους λειτουργούν σαν ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των φορέων δράσης αφενός, και της διαμόρφωσης συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών, αφετέρου. Έτσι, η θεμελιώδης, με βάση την ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση, εξίσωση της πολιτικής επιστήμης διαμορφώνεται ως ακολούθως:

Κοιν. κεφάλαιο x Προτιμήσεις x Θεσμοί/Θεσμικά δίκτυα = Επιλογές πολιτικής (2)
 Social Capital x Preferences x Institutions/Institutional Networks = Policy Outcomes

Ως συνιστώσες της λειτουργίας κοινωνικοποίησης στο πλαίσιο της διαδικασίας μάθησης, κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα εισάγονται σαν κατάλληλα θεωρητικά εργαλεία, τα οποία αμβλύνουν τις σκληρές θεωρήσεις της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης σχετικά με τη «θεσμική ισχνότητα» («institutional thinness»), και συνακόλουθα συμβάλλουν στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της ορθολογικής και της ιστορικής/κοινωνιολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης. Στο πλαίσιο της τελευταίας, χωρίς να υπάρχει άρνηση του ορθολογικού και ιδιοτελούς χαρακτήρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, δίδεται έμφαση στο ρόλο της διαδοχικής εξάρτησης (path dependence) και των μη επιδιωκόμενων συνεπειών (unintended consequences) ως εγγενών χαρακτηριστικών της ανάπτυξης των θεσμών (Rose, 1990· Thelen - Steinmo, 1992· Pierson, 1997), καθώς επίσης και στην επίδραση των πολιτισμικών προτύπων και της κοινωνικής δεοντολογίας επί της ατομιστικής δράσης (March - Olsen, 1989). Έτσι, σύμφωνα με την ως άνω άποψη περί «θεσμικής πυκνότητας» («institutional thickness»), οι θεσμοί, ως «οι εμπεδωμένες στην οργανωτική δομή της πολιτείας ή πολιτικής οικονομίας τυπικές και άτυπες νόρμες και συμβάσεις» (Hall - Taylor, 1996, σ. 938), θεωρούνται, πρωτίστως από την κοινωνιολογική και δευτερευόντως από την ιστορική σχολή, όχι ως ενδιάμεση, αλλά ως ανε-

ξάρτητη μεταβλητή που επηρεάζει αποφασιστικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων και συμφερόντων των φορέων δράσης.

Στο πλαίσιο της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα, ως συνιστώσες της διαδικασίας μάθησης, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην υποεκτιμημένη από τον φιλελεύθερο διακυβερνητισμό διαδικασία κοινωνικοποίησης και κατά συνέπεια στη διαμόρφωση των προτιμήσεων και στην οικοδόμηση μορφών συλλογικής διακυβέρνησης σε υπερεθνικό, εθνικό ή υποεθνικό επίπεδο. Εντούτοις, το αναδυόμενο από την παραπάνω θεωρητική συζήτηση κρίσιμο ζήτημα ουσιαστικοποιείται στο ρόλο που παίζει η ιστορική-εξελικτική πορεία των θεσμών για την ενδυνάμωση της μαθησιακής και προσαρμοστικής λειτουργίας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Η εγγενής στη διαδικασία μάθησης εξελικτική προσέγγιση χαρακτηρίζει πρωτίστως τη λειτουργία της εκμάθησης των κανόνων συλλογικής δράσης στο πλαίσιο της άσκησης δημόσιας πολιτικής (Rose, 1990), και με αυτή την έννοια είναι συμβατή με την ιστορική νεοθεσμική προσέγγιση στο πλαίσιο της Ε.Ε. (Pierson, 1996· Bulmer, 1994). Εντούτοις, η μαθησιακή προσέγγιση είναι απαλλαγμένη από τις ντετερμινιστικές ερμηνείες της ιστορικής εξέλιξης, δεδομένου ότι στηρίζεται στην υπόθεση της συλλογικής δράσης ως ορθολογικής επιλογής. Εξάλλου, οι έννοιες της συλλογικής δράσης και της βασιζόμενης στην παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου ισχυρής κοινωνίας πολιτών αποτελούν συστατικό στοιχείο της Δυτικής πολιτισμικής ταυτότητας (Paraskevoopoulos, 2000), η οποία παραδοσιακά θεωρείται ως κυρίαρχούμενη από τα βασιζόμενα στην ορθολογική επιλογή μοντέλα της αγοράς και της ιεραρχίας (γραφειοκρατίας) (Finnemore, 1996). Σε αυτό το πλαίσιο, η αισιοδοξία του Sabel (1993), η οποία βασίζεται στην έννοια της «σκόπιμης εμπιστοσύνης» (studied trust) ως βασικό χαρακτηριστικό συνεργατικών και αυτοποιητικών (autopoietic) συστημάτων και στην «εκ των κάτω» διαδικασία δημιουργίας κοινωνικού κεφαλαίου, προϋποθέτει την υπέρβαση της διάκρισης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού (public/private divide), και την αναθεώρηση του παραδοσιακού ρόλου της δημόσιας πολιτικής ως προς την προώθηση των λειτουργιών εκμάθησης και προσαρμογής, η οποία θα πρέπει να είναι προσανατολισμένη στην κατεύθυνση της ενθάρρυνσης πρωτοβουλιών περισσότερο, παρά στην επιβολή συλλογικής δράσης «εκ των άνω».

γ. Η διάρθρωση του συστήματος πολυεπίπεδης διακυβέρνησης στην περιφερειακή πολιτική

Με βάση την ως άνω θεωρητική ανάλυση, το διαρθρωτικό μοντέλο της θεσμικής υποδομής με ικανότητα μάθησης στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συστήματος διακυβέρνησης στη διαρθρωτική πολιτική της Ε.Ε. στηρίζεται σε ένα τοπικό λειτουργικό δίκτυο (functional network). Τα λειτουργικά δίκτυα, τα οποία τείνουν να έχουν οριζόντια παρά κάθετη δομή και διευκολύνουν την επίτευξη συλλογικής δράσης συνδυάζοντας κρατικούς και κλαδικούς τοπικούς φορείς δράσης, και ως εκ τούτου τείνουν να υπερβαίνουν τη διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ενσωματώνοντας έτσι πολλαπλούς πόρους, θεωρείται ότι παρέχουν τη θεμελιώδη οργανωτική δομή για εκμάθηση και προσαρμογή (Paraskevoopoulos, 1998β, 1999, 2000). Ως εκ τούτου, όπου υπάρχει έλλειψη αυτού του τύπου δικτύων, όπως κατά κανόνα συμβαίνει στις περιφέρειες του Στόχου 1 των μικρών και πιο συγκεντρωτικών κρατών-μελών, οι αναπτυξιακές στρατηγικές καθορίζονται συνήθως από τις διοικητικές δομές του κεντρικού κράτους και, συνεπώς, ανεξάρτητα από τη βραχυπρόθεσμη αποτελεσματικότητά τους, εμποδίζουν παρά διευκολύνουν την εκ των κάτω διαδικασία μάθησης και προσαρμογής (Leonardi, 1995).

Από την άλλη πλευρά, η ευρωπαϊκή διαρθρωτική πολιτική θεωρείται ως θεμελιώδης μεταβολή των συστημικών παραμέτρων που απειλεί τις προϋπάρχουσες θεσμικές ισορροπίες, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, και ταυτόχρονα ως ευκαιρία για θεσμική συγκρότηση και δημιουργία δικτύων, ιδιαίτερα στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες του Στόχου 1. Συγκεκριμένα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση εμπεδωμένες δομές και καθιερωμένα συμφέροντα σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, τα προγράμματα των Διαρθρωτικών Ταμείων επιφέρουν αστάθεια στις σχέσεις εντός των τοπικών δικτύων, η οποία με τη σειρά της προκαλεί την αντίδραση εκ μέρους των θεσμικών φορέων, για τους οποίους αλλαγή σημαίνει απώλεια ασφάλειας και ισχύος. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, τα ευρωπαϊκά προγράμματα αποτελούν έναυσμα για τη διαδικασία θεσμικής αναδιάρθρωσης, ιδιαίτερα σε περιφέρειες με αδύναμη θεσμική υποδομή, αδυνατίζοντας τη θέση ισχυρών συμφερόντων. Η διαδικασία αυτή διευκολύνει τη θεμελίωση νέων θεσμών, επειδή, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις οι οποίες αφορούν κατεξοχήν τις περιφέρειες του Στόχου 1, η διαδικασία της θεσμικής συγκρότησης προϋποθέτει τη μερική ή την ολική απαξί-

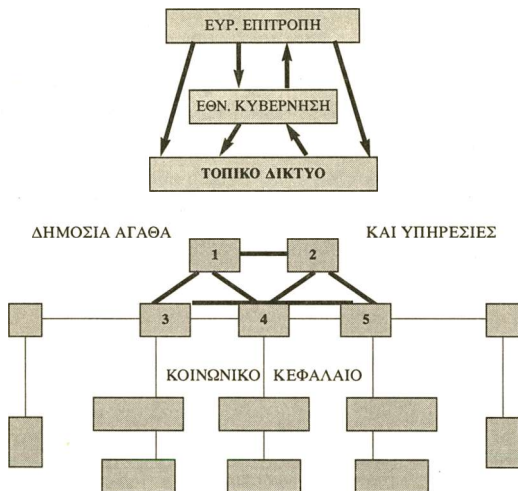
ωση της προϋπάρχουσας θεσμικής υποδομής (Storper, 1995).

Υπό αυτές τις συνθήκες, η παρουσία πολλαπλών και συλλογικών ηγετικών ρόλων στο εσωτερικό των δικτύων μπορεί να αποτρέψει την αποσταθεροποίηση των σχέσεων στο εσωτερικό τους, ενώ ταυτόχρονα, η συλλογική ανταπόκριση στην κρίση μπορεί να μετριάσει αποτελεσματικά τις τοπικές επιπτώσεις των αλλαγών. Εξάλλου, δεδομένου ότι η θεσμική εκμάθηση είναι εξ ορισμού μια δυναμική διαδικασία κινητοποίησης με στόχο την προσαρμογή σε υψηλότερα επίπεδα θεσμικής απόδοσης (Sabel, 1994, σ. 137) και ως εκ τούτου συνήθως αποσταθεροποιεί τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών φορέων, μια αποτελεσματική ηγεσία λειτουργεί σαν παράγοντας εξισορρόπησης των εντάσεων μεταξύ της διαδικασίας εκμάθησης και του επαναπροσδιορισμού των σχέσεων εξουσίας που μπορεί να προκληθεί από τις αλλαγές. Με αυτή την έννοια, η άσκηση αποτελεσματικής ηγεσίας προϋποθέτει την αποκέντρωση εξουσίας και αρμοδιοτήτων, όπως επίσης ένα υψηλό επίπεδο εμπλοκής των συμμετεχόντων φορέων δράσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμπιστοσύνη, που αποτελεί συστατικό στοιχείο του κοινωνικού κεφαλαίου, λειτουργεί ως συγκολλητική ουσία που διευκολύνει τη σταθεροποίηση των σχέσεων μεταξύ των φορέων δράσης και αυξάνει την ικανότητα των δικτύων να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες (Paraskevoopoulos, 1998β, 1999, 2000).

Το Διάγραμμα 1 απεικονίζει τον τρόπο κατά τον οποίο ένα θεσμικό δίκτυο, σε τοπικό επίπεδο, μπορεί να διευκολύνει την ικανότητα της περιφέρειας για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συστήματος διακυβέρνησης της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής, με βάση τις διαδικασίες της ανταλλαγής και της κοινωνικοποίησης. Συγκεκριμένα, το διάγραμμα παρουσιάζει την ιδανική διαμόρφωση του συστήματος ενδοπεριφερειακών αλληλεπιδράσεων, το οποίο περιλαμβάνει μια ομάδα συνδεδεμένων με ισχυρούς δεσμούς φορέων δράσης (ενδοπεριφερειακό λειτουργικό δίκτυο), ενώ μερικοί από αυτούς (3, 4, 5) συνδέονται χαλαρά με άλλους περιφερειακούς φορείς. Αυτή η διάθροιση των αλληλεπιδράσεων, σε τοπικό επίπεδο, ανταποκρίνεται ταυτόχρονα, τόσο στην ανάγκη για ύπαρξη τοπικής ηγεσίας που συνδυάζει δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, όσο και στη σημασία των διασυνδέσεων με περιφερειακούς ως προς το δίκτυο τοπικούς και μη τοπικούς φορείς, οι οποίοι προσφέρουν πρόσβαση σε συμπληρωματικούς πόρους (πληροφορία, γνώση, νέες ιδέες). Επι-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Εκμάθηση και προσαρμογή στα δίκτυα πολυεπίπεδης διακυβέρνησης



προσθέτως, το διάγραμμα απεικονίζει τη βασιζόμενη στη διαδικασία της ανταλλαγής κατανομή της εξουσίας μεταξύ των φορέων δράσης, στο πλαίσιο της οποίας ο συσχετισμός ισχύος μεταξύ των φορέων δράσης στο εσωτερικό του δικτύου προσδιορίζεται από την ικανότητα ενός εκάστου φορέα να συνδυάζει εξωτερικές και εσωτερικές διασυνδέσεις, και συνεπώς πρόσβαση σε πολλαπλούς πόρους. Με αυτή την έννοια, η κατανομή της εξουσίας στο εσωτερικό του δικτύου παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ενδοπεριφερειακών αλληλεπιδράσεων, όπως επίσης και στην επίτευξη συλλογικής δράσης. Από την άλλη πλευρά, ο ρόλος του κοινωνικού κεφαλαίου είναι να διευκολύνει την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των φορέων μέσα από τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, η οποία συνεπάγεται την ενεργό ανάμιξη των φορέων στην πα-

ροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών που υποστηρίζουν το τοπικό σύστημα παραγωγής.

Συμπερασματικά, κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα αποτελούν θεμελιώδεις συνιστώσες για τις λειτουργίες μάθησης, προσαρμογής και εξευρωπαϊσμού του υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης, διευκολύνοντας τη συλλογική δράση μέσα από τις διαδικασίες ανταλλαγής και κοινωνικοποίησης. Ως εκ τούτου, ανταλλαγή και κοινωνικοποίηση αποτελούν συστατικά στοιχεία της διαδικασίας εκμάθησης. Σε αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό κεφάλαιο ως εγγενές συστατικό της λειτουργίας κοινωνικοποίησης θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαδικασία μάθησης στο εσωτερικό των δικτύων. Έτσι, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής πολιτικής, το κοινωνικό κεφάλαιο, η θεσμική υποδομή με ικανότητα μάθησης και η προσαρμογή στο ευρωπαϊκό περιβάλλον αποτελούν αλληλεξαρτώμενες έννοιες.

3. ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Στην Ελλάδα, η συγκεντρωτική δομή του κράτους και του συστήματος δημόσιας διοίκησης και η αδύναμη κοινωνία πολιτών, παρεμποδίζοντας τις λειτουργίες ανταλλαγής και κοινωνικοποίησης, θεωρούνται ως τα σημαντικότερα εμπόδια για την επίτευξη συλλογικής δράσης και κατά συνέπεια για τις διαδικασίες εκμάθησης, προσαρμογής και εξευρωπαϊσμού σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Paraskevoopoulos, 1998α, 1999, 2000).

Συγκεκριμένα, παρά τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις που κυρίως επιβλήθηκαν από τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1980 και του 1990, όπως η περιφερειακή συγκρότηση της χώρας με τη δημιουργία των 13 περιφερειών, η θεσμοθέτηση εκλεγμένου δεύτερου βαθμού αυτοδιοίκησης σε επίπεδο νομού και η δημιουργία βιώσιμων μονάδων τοπικής διοίκησης (νέοι δήμοι) με την αναγκαστική συνένωση των κοινοτήτων (σχέδιο «Καποδίστριας»), το συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα και τα ιεραρχικά δίκτυα εξακολουθούν να θεωρούνται χαρακτηριστικά της άσκησης δημόσιας πολιτικής. Αυτή η συγκεντρωτική διοικητική δομή επηρεάζει την κατανομή πόρων και εξουσίας μεταξύ των τοπικών φορέων, και κατά συνέπεια συνιστά το σημαντικότερο εμπό-

διο για τη δημιουργία οριζόντιων (λειτουργικών) δικτύων συνεργασίας με βάση τη διαδικασία της ανταλλαγής σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, παρεμποδίζοντας έτσι την προσαρμογή της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

Από την άλλη πλευρά, το θέμα της ουσιαστικοποίησης της έννοιας του πολίτη ως υποκειμένου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων συνιστά κρίσιμη παράμετρο για την ελληνική κοινωνικοπολιτική δομή, δεδομένου ότι τόσο οι αδυναμίες του διοικητικού συστήματος όσο και το πελατειακό πολιτικό σύστημα φαίνεται ότι συνδέονται άρρηκτα με τον «ιδιόρρυθμο ελληνικό ατομικισμό» (Tsoukalas, 1995) και μια «εξαιρετικά αδύναμη κοινωνία πολιτών» (Mouzelis, 1995, σ. 19), καθώς επίσης και την έλλειψη αποθεμάτων κοινωνικού κεφαλαίου (Paraskevoopoulos, 1998, 1999, 2000). Η θεωρητική θεμελίωση της αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικού συστήματος και πολιτισμικών χαρακτηριστικών συναρτάται με την κυριαρχία στη σύγχρονη κοινωνικοπολιτική δομή ενός ιδιότυπου «πολιτισμικού δυϊσμού»⁶ (Diamandouros, 1994) μεταξύ δύο ισχυρών, αντιμαχόμενων ρευμάτων: αφενός του Δυτικού, που συνδέεται με τις βασικές παραδόσεις του Διαφωτισμού σχετικά με τον κεντρικό ρόλο των θεσμών και της έννοιας του πολίτη στην κοινωνικοπολιτική δομή και, αφετέρου, της βυζαντινής οθωμανικής παράδοσης που χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό ισχυρού κράτους, πελατειακών σχέσεων και Ορθόδοξης Εκκλησίας (Diamandouros, 1994· Mouzelis, 1995).

Αυτός ο πολιτισμικός διαφορισμός, καθώς επίσης και η κυριαρχία της «κουλτούρας του αδικημένου» («underdog culture»), κατά τη διάρκεια της μεταβατικής και μεταπολεμικής περιόδου (Diamandouros, 1994, σ. 15), είχαν σημαντικότερες επιπτώσεις στην ικανότητα προσαρμογής της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον, παρεμποδίζοντας τη λειτουργία της κοινωνικοποίησης. Επιπροσθέτως, ο συνδυασμός λαϊκισμού, ιδιαίτερα στην οικονομική πολιτική (Καζάκος, 1991· Lyrintzis, 1993), πελατειακών σχέσεων και στοιχείων κρατικοδικαιτου κορπορατισμού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 (Μαυρογορδάτος, 1988) οδήγησε σε αυ-

6. Η έννοια του πολιτισμικού δυϊσμού, η οποία στην περίπτωση της Ελλάδας διαπερνά σχεδόν κάθε θεσμό της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής δομής, χρησιμοποιείται από τον Διαμαντούρο ως ουσιαστικό στοιχείο της «κρίσιμότητας» («critical juncture»), που αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα της πορείας εξέλιξης στο πλαίσιο τόσο της ανάλυσης της διαδοχικής εξάρτησης («path-dependence analysis») όσο και της θεωρίας του χάους (Diamandouros, 1994, σ. 6-7).

τό που μπορεί να αποκαλεστεί «κρατικός πελατειακός κορπορατισμός» (Paraskevopoulos, 1999), ο οποίος επιδείνωσε περαιτέρω τις σχέσεις μεταξύ κράτους και κοινωνίας σε βάρος της τελευταίας.

Σε αυτές τις συνθήκες, ο συγκεντρωτισμός του συστήματος περιφερειακού προγραμματισμού συνοδευόμενος από την έλλειψη τυπικών ή άτυπων δικτύων επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών σε ενδοπεριφερειακό και διαπεριφερειακό επίπεδο αποτέλεσε σημαντικό εμπόδιο στις φάσεις εφαρμογής και παρακολούθησης τόσο των ΜΟΠ όσο και των ΠΕΠ των ΚΠΣ μετά το 1989 (Paraskevopoulos, 1998α). Εντούτοις, παρά την ύπαρξη των ως άνω δυσμενών συνθηκών, η διαδικασία εξευρωπαϊσμού, επιβάλλοντας πιέσεις για μεταρρυθμίσεις, ερμηνεύεται ως μια εξωτερική πρόκληση προς την «εσωστρεφή πολιτική elite» (Tsoukalis, 1993, σ. 256), την κοινωνία και την οικονομία. Έτσι, αξίζει να τονιστεί ότι αυτές οι τάσεις έχουν αρχίσει να επιφέρουν μεταβολές στο πολιτικό σύστημα, το οποίο στη μετά-Παπανδρέου εποχή δείχνει σοβαρά σημάδια μιας «εκ των άνω» κίνησης προς την κατεύθυνση μιας πιο συνεπούς προσαρμογής στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

Τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας στα νησιά του Αιγαίου (Paraskevopoulos, 1998α, 1998β, 1999, 2000) παρέχουν ισχυρές ενδείξεις μιας μη συνδεόμενης με τη δομή του κράτους σχετικής διαφοροποίησης ως προς τις ικανότητες μάθησης και οικοδόμησης τοπικών θεσμών αυτοδιοίκησης μεταξύ των περιφερειών και των επιμέρους νομών, οι οποίες υπογραμμίζουν το ρόλο των τοπικών

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Δίκτυα γενικής ανταλλαγής και περιφερειακής πολιτικής
Δείκτες πυκνότητας*

	ΔΙΚΤΥΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ	ΔΙΚΤΥΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
Νομός Δωδεκανήσου	0,727	0,800
Νομός Κυκλάδων	0,545	0,636
Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου	0,367	0,414
Νομός Λέσβου	0,418	0,564
Νομός Χίου	0,528	0,611
Νομός Σάμου	0,595	0,667
Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου	0,237	0,277

Πηγή: C.J. Paraskevopoulos (1998α).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δίκτυα γενικής ανταλλαγής και περιφερειακής πολιτικής
Δείκτες συγκέντρωσης

	ΔΙΚΤΥΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ (%)	ΔΙΚΤΥΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ (%)
Νομός Δωδεκανήσου	33,33	24,44
Νομός Κυκλάδων	54,55	43,64
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	70,00	64,74
Νομός Λέσβου	71,11	53,33
Νομός Χίου	60,71	50,00
Νομός Σάμου	53,33	46,67
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	83,55	79,22

Πηγή: C.J. Paraskevopoulos (1998α).

ιδιαιτεροτήτων στη διαδικασία προσαρμογής. Πιο συγκεκριμένα, ποιοτικά χαρακτηριστικά της τοπικής θεσμικής υποδομής στις περιφέρειες Νοτίου και Βορείου Αιγαίου, όπως η διάρθρωση των τοπικών δικτύων⁷ (Πίνακες 1 και 2) και η ισχύς της κοινωνίας των πολιτών (παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου⁸) φαίνεται να συσχετίζονται τόσο με το επίπεδο οικονομικής απόδοσης όσο και με το επίπεδο των ικανοτήτων για συλλογική δράση, εκμάθηση και προσαρμογή στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

7. Η ανάλυση των τοπικών δικτύων, μέρος της οποίας απεικονίζεται στο παρόν άρθρο με τη μορφή συγκεντρωτικών πινάκων μετρήσεων πυκνότητας (density) και συγκέντρωσης (centralisation), βασίστηκε σε εκτεταμένη έρευνα πεδίου που περιλάμβανε 70 περίπου ημιδιαμορφωμένες (semi-structured) συνεντεύξεις με εκπροσώπους των πιο σημαντικών τοπικών φορέων. Η επισημάνση των διασυνδέσεων απορρέει από ερωτήσεις σχετικά με από κοινού συμμετοχή σε πρωτοβουλίες και προγράμματα ανάπτυξης, και δε συνάγεται απλά από τις τυπικές σχέσεις μεταξύ των φορέων στο πλαίσιο της τοπικής διοικητικής δομής. Οι όροι «δίκτυα γενικής ανταλλαγής» και «δίκτυα πολιτικής» αναφέρονται σε σχέσεις ανταλλαγής που αναπτύσσονται ανεξάρτητα από, ή αποκλειστικά στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής αντίστοιχα. Οι δείκτες πυκνότητας αναφέρονται στο βαθμό συνοχής του δικτύου, όπου το 0 υποδηλώνει την παντελή έλλειψη διασυνδέσεων μεταξύ των φορέων, ενώ το 1 σημαίνει ότι όλοι οι φορείς συνδέονται μεταξύ τους. Οι δείκτες συγκέντρωσης αποκαλύπτουν τον βαθμό συμμετοχής των φορέων στις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των δικτύων και σε δεύτερο στάδιο τη διάρθρωση (οριζόντια ή κάθετη) του δικτύου.

8. Η ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί ένδειξη για την ισχύ της κοινωνίας πολιτών. Η έρευνα για αναγνώριση κοινωνικού κεφαλαίου βασίστηκε σε απογραφικά στοιχεία αριθμού μελών των τοπικών εθελοντικών οργανώσεων.

Συγκεκριμένα, παρά τη συγκεντρωτική δομή του κράτους και κατά συνέπεια τον ηγετικό ρόλο των δημόσιων τοπικών φορέων δράσης (Γραμματεία Περιφέρειας και Νομαρχιακά Συμβούλια), η δομή των τοπικών δικτύων στους νομούς Δωδεκανήσου και Κυκλάδων είναι συγκριτικά μάλλον οριζόντια παρά κάθετη. Αυτό οφείλεται στη θεσμική υποδομή των νομών του Ν. Αιγαίου, η οποία στηρίζεται σε συνεκτικά λειτουργικά δίκτυα που συγκεντρώνουν δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς δράσης και αποτελούν κρίσιμους συντελεστές για τη διαμόρφωση του συστήματος των θεσμικών αλληλεπιδράσεων σε τοπικό επίπεδο. Επιπροσθέτως, τα λειτουργικά αυτά δίκτυα είναι σε θέση να παρέχουν εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα τοπικής ηγεσίας στο μέλλον, δεδομένου ότι οι αλληλέγγυες μεταρρυθμίσεις της διοικητικής δομής του κράτους οδηγούν σταδιακά σε λιγότερο ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ εθνικού και υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης και συνεπώς σε διαρκή αναβάθμιση του ρόλου της τοπικής ηγεσίας. Η σχετικά οριζόντια διάρθρωση των θεσμικών δικτύων στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα φαίνεται να σχετίζεται με την παρουσία μιας συγκριτικά ισχυρής κοινωνίας πολιτών σε τοπικό επίπεδο, που γίνεται εμφανής από τη σημαντική συμμετοχή των πολιτών σε δίκτυα εθελοντικών οργανώσεων. Τα ποιοτικά αυτά χαρακτηριστικά της τοπικής θεσμικής υποδομής αντανακλούν μια συγκριτικά πιο εξισορροπημένη κατανομή πόρων και εξουσίας μεταξύ των φορέων, που επιτρέπει την ανταλλαγή πόρων (γνώση, πληροφορία) σε οριζόντια βάση και διευκολύνει τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής (Paraskevopoulos, 1999, 2000).

Αντίθετα, η κάθετη διάρθρωση των δικτύων στις περιφέρειες του Β. Αιγαίου αντανακλά την έλλειψη τοπικών λειτουργικών δικτύων που θα μπορούσαν να συγκεράσουν δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς και να διευκολύνουν την επίτευξη συλλογικής δράσης και τον συντονισμό πόρων σε τοπικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, τα τοπικά συστήματα διακυβέρνησης στους νομούς του Β. Αιγαίου εξαρτώνται αποφασιστικά από το κεντρικό κράτος. Αυτό εκφράζεται με τον βαρύνοντα ρόλο της Γενικής Γραμματείας της Περιφέρειας ως φορέα δράσης στα δίκτυα των νομών του Β. Αιγαίου, σε σύγκριση με το Ν. Αιγαίο. Αυτή η αδυναμία της θεσμικής υποδομής έχει οδηγήσει σε ένα περιβάλλον διαμόρφωσης πολιτικής που χαρακτηρίζεται από τον ηγετικό ρόλο της Γραμματείας της Περιφέρειας στη θεσμική διάρθρωση κάθε νομού, δεδομένου ότι το το-

πικό σύστημα διακυβέρνησης δεν είναι σε θέση να παράσχει εναλλακτική ισχυρή τοπική ηγεσία. Η ιεραρχική δομή του τοπικού συστήματος διακυβέρνησης έχει αποτελέσει σοβαρό εμπόδιο στις διαδικασίες εκμάθησης και προσαρμογής στα νησιά του Β. Αιγαίου, όπως αποδεικνύει η προβληματική προσαρμογή των οικονομικών δομών τους στις μεταβολές του οικονομικού περιβάλλοντος κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Από την άλλη πλευρά, αυτά τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της τοπικής θεσμικής υποδομής συνυπάρχουν με μια εξαιρετικά αδύναμη κοινωνία πολιτών, η οποία γίνεται εμφανής από την έλλειψη σημαντικών δικτύων συμμετοχής των πολιτών (Paraskevoopoulos, 1998α, 1998β, 1999, 2000).

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά των θεσμικών δικτύων επηρέασαν αποφασιστικά την ικανότητα προσαρμογής των δύο περιφερειών στο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Έτσι, στην περίπτωση του Ν. Αιγαίου, η προϋπάρχουσα ικανότητα της θεσμικής υποδομής διευκόλυνε τη συγκριτικά επιτυχή (για τα ελληνικά δεδομένα) προσαρμογή της περιφέρειας στα πλαίσια της περιφερειακής πολιτικής, η οποία γίνεται εμφανής από τη βελτίωση της διάρθρωσης των θεσμικών δικτύων σε τοπικό επίπεδο, τους συγκριτικά υψηλούς ρυθμούς απορρόφησης στα υποπρογράμματα των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ) τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου ΚΠΣ, και την ενδυνάμωση του εξωτερικού προσανατολισμού των τοπικών δικτύων. Στην περίπτωση του Β. Αιγαίου, αντιθέτως, ο εξευρωπαϊσμός της περιφερειακής πολιτικής σηματοδότησε την έναρξη των διαδικασιών δημόσιου διαλόγου σχετικά με την ανάγκη προσαρμογής της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας και συνεπώς και της τοπικής θεσμικής υποδομής στα νέα δεδομένα. Αυτός ο δημόσιος διάλογος με τη σειρά του οδήγησε στη βελτίωση της τοπικής θεσμικής ικανότητας.

Παραμερής εμπειρία περιφερειακής διαφοροποίησης –πολύ πιο έντονης σε σύγκριση με αυτήν της Ελλάδας– ως προς τις ικανότητες μάθησης και προσαρμογής προκύπτει και από την περίπτωση της Ιταλίας. Όπως αποδεικνύει πρόσφατη έρευνα που αναφέρεται στη Σικελία (Grote, 1997), η ιεραρχική δομή και η αποσπασματικότητα των τοπικών δικτύων, συνοδευόμενη από έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου και συνακόλουθα αδύναμη κοινωνία πολιτών, συσχετίζονται άμεσα με τα προβλήματα συλλογικής δράσης και εκπροσώπησης των συμφερόντων που αποτελούν κυρίαρχο χαρακτηριστικό των σχέσεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας στη

Νότια Ιταλία (Putnam, 1993). Αυτά τα διαρθρωτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη διαδικασία μάθησης, και επηρέασαν την προσαρμοστική λειτουργία κατά την εφαρμογή των προγραμμάτων της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής σε όλες σχεδόν τις περιφέρειες του Στόχου 1 στη Νότια Ιταλία (Grote, 1997).

Αντιθέτως, από συγκριτική έρευνα για τη σχέση θεσμικών δικτύων και δομικής προσαρμογής στην ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική σε περιφέρειες του Στόχου 2 της Κεντρικής Ιταλίας (π.χ. Τοσκάνη) προκύπτουν διαφορετικά συμπεράσματα (Garmise, 1995). Συγκεκριμένα, η παρουσία πυκνών, λειτουργικών θεσμικών δικτύων με οριζόντια παρά κάθετη διάρθρωση και ισχυρής κοινωνίας πολιτών που βασίζεται σε αποθέματα κοινωνικού κεφαλαίου έχουν παίξει αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχή προσαρμογή της Τοσκάνης στο μεταβαλλόμενο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο περιβάλλον, και συνεπώς και στα πλαίσια της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής. Όπως είναι φανερό, η εμπειρία της Τοσκάνης δε θα πρέπει να ερμηνευθεί αποσπασματικά σε σχέση με το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον της «Τρίτης Ιταλίας», που αποτελεί το πιο γνωστό ίσως παράδειγμα για το ρόλο των θεσμικών δικτύων στην επιτυχή και ευέλικτη προσαρμογή των συστημάτων πολιτικής και οικονομικής διακυβέρνησης στις ραγδαία μεταβαλλόμενες συνθήκες του περιβάλλοντος.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Με βάση την εμπειρία της διαρθρωτικής πολιτικής της Ε.Ε., το άρθρο αυτό προσπάθησε να δείξει το ρόλο της ικανότητας εκμάθησης στις διαδικασίες προσαρμογής τόσο σε επίπεδο θεσμών όσο και σε επίπεδο πολιτικής στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συστήματος διακυβέρνησης της Ε.Ε. Σε αυτό το πλαίσιο, κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα αποτελούν τα κρίσιμα θεωρητικά εργαλεία για τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής, διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των διαφόρων φορέων μέσα από τις λειτουργίες της πολιτικής ανταλλαγής και του εκκοινωνισμού.

Σε ό,τι αφορά την τρέχουσα θεωρητική διαμάχη μεταξύ των νεοθεσμικών προσεγγίσεων στη διαδικασία ολοκλήρωσης, το άρθρο προτείνει ένα τρόπο συμβιβασμού μεταξύ της ορθολογικής προ-

σέγγισης, σύμφωνα με την οποία οι θεσμικές ρυθμίσεις στα πλαίσια της Ε.Ε. λειτουργούν σαν ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των κρατών-μελών και των συγκεκριμένων επιλογών πολιτικής, και της κοινωνιολογικής/ιστορικής προσέγγισης, η οποία θεωρεί τους θεσμούς ως ανεξάρτητη μεταβλητή που επηρεάζει αποφασιστικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων και των συμφερόντων των κρατών-μελών κατά τις διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. Συγκεκριμένα, η μαθησιακή θεώρηση ξεκινά από την αποδοχή της θεμελιώδους συνεισφοράς της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης, που συνίσταται στην αναγνώριση του ρόλου των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των φορέων και συνεπώς της διαδικασίας της ανταλλαγής στην επίτευξη συλλογικής δράσης και στην οικοδόμηση του μοντέλου συλλογικής διακυβέρνησης στην Ε.Ε., και θεωρεί τα θεσμικά δίκτυα ως ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των κρατών-μελών και των συγκεκριμένων επιλογών πολιτικής, μορφοποιώντας τη διαδικασία ανταλλαγής. Εντούτοις, εισάγει το κοινωνικό κεφάλαιο (κοινωνικές νόρμες) ως ανεξάρτητη μεταβλητή, η οποία επηρεάζει αποφασιστικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων και συμφερόντων των φορέων δράσης σε κάθε επίπεδο διακυβέρνησης και συνεπώς τη διάρθρωση του συστήματος αλληλεπιδράσεων. Με δεδομένο το ρόλο των θεσμικών αλληλεπιδράσεων σε όλα τα στάδια της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής, το κοινωνικό κεφάλαιο προτείνεται ως η κρίσιμη ανεξάρτητη μεταβλητή για τη διαδικασία ανταλλαγής και την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των φορέων (κρατών-μελών). Αυτό το πολύπλοκο σύστημα των συμβάσεων αποτελεί την επαναστατική συνεισφορά της μαθησιακής προσέγγισης στη θεωρία περιφερειακής ολοκλήρωσης στην Ευρώπη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANDERSON, J.J. (1990), «Skeptical Reflections on a Europe of Regions: Britain, Germany, and the ERDF», *Journal of Public Policy*, τόμ. 10, τχ. 4, σ. 417-447.
- AXELROD, ROBERT (1984), *The Evolution of Cooperation*, Basic Books, Νέα Υόρκη.
- BARRO, R.J. - SALA-I-MARTIN, X. (1991), «Convergence across states and regions», *Brookings Papers on Economic Activity*, τχ. 1, Απρίλιος.
- BATES, ROBERT H. (1988), «Contra Contractarianism: Some Reflections on the New Institutionalism», *Politics and Society*, τόμ. 16, τχ. 2-3, σ. 387-401.
- BULMER, SIMON J. (1994), «The Governance of the European Union: A New Institutional Approach», *Journal of Public Policy*, τόμ. 13, τχ. 4, σ. 351-380.
- CHECKEL, JEFFREY T. (1998), *Social Construction, Institutional Analysis and the Study of European Integration*, paper presented at the 26th ECPR-Joint Sessions of Workshops, University of Warwick, 23-28 Ματίου.
- COLEMAN, JAMES S. (1988), «Social Capital in the Creation of Human Capital», *American Journal of Sociology*, τόμ. 94, Supplement, σ. 95-120.
- COLEMAN, JAMES, S. (1990), *Foundations of Social Theory*, Chs. 8, 12, Harvard University Press, Κάμπριτζ.
- DIAMANDOUROS, NIKIFOROS (1994), *Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece*, Estudio/Working Paper 1994/50, Juan March Institute, Μαδρίτη.
- DOWDING, KEITH (1994), «The Compatibility of Behaviouralism, Rational Choice and "New Institutionalism"», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 6(1), σ. 105-117.
- FINNEMORE, MARTHA (1996), «Norms, culture, and the world politics: insights from sociology's institutionalism», *International Organization*, τόμ. 50(2), σ. 325-347.
- GARMISE, SHARI, O. (1995), *Institutional Networks and Industrial Restructuring: Local Initiatives toward the Textile Industry in Nottingham and Prato*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, LSE.
- GARRETT, GEOFFREY - TSEBELIS, GEORGE (1996), «An institutional critique of intergovernmentalism», *International Organization*, τόμ. 50(2), σ. 269-299.
- GEDDES, M. (1997), «Local Partnership and Social Capital», ανακοίνωση στο 25ο ECPR Workshop on Social Capital and Politico-Economic Performance, University of Bern, Ελβετία, 28 Φεβρουαρίου έως 4 Ματίου.
- GRANOVETTER, MARK (1973), «The Strength of Weak Ties», *American Journal of Sociology*, τόμ. 78, τχ. 6, σ. 1360-1380.
- GRANOVETTER, MARK (1985), «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology*, τόμ. 91, τχ. 3, σ. 481-510.

- GROTE JUERGEN, R. (1997), «Policy Networks in the South of the South», ανακοίνωση στο 25ο ECPR-Joint Sessions of Workshops, University of Bern, Ελβετία, 28 Φεβρουαρίου έως 4 Μαρτίου.
- HAAS, PETER M. (1992), «Introduction: epistemic communities and international policy coordination», *International Organization*, (ειδικό τεύχος), τόμ. 46, τχ. 1, σ. 1-35.
- HALL, PETER A. - TAYLOR, R. - ROSEMARY, C. (1996), «Political Science and the Three New Institutionalisms», *Political Studies*, τόμ. 44, σ. 936-957.
- HOFFMANN, S. (1966), «Obstinate or obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe», *Daedalus*, τχ. 95, σ. 862-915.
- HOOGHE, LIESBET - KEATING, MICHAEL (1994), «The politics of European Union regional policy», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 1(3), σ. 367-393.
- JEFFERY, CHARLIE (1997), *Sub-National Authorities and European Integration: Moving Beyond the Nation-State?*, ανακοίνωση στην 5η Biennial International Conference of the European Community Studies Association, Seattle, ΗΠΑ, 29 Μαΐου έως 1 Ιουνίου.
- KAZAKOS, Π. (1991), *Η Ελλάδα ανάμεσα σε προσαρμογή και περιθωριοποίηση: Δοκίμια ευρωπαϊκής και οικονομικής πολιτικής*, Διάττων, Αθήνα.
- KENIS, PATRICK - SCHNEIDER, VOLKER (1991), «Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox», στο Bernd Marin - Renate Mayntz (επιμ.), *Policy Networks: empirical evidence and theoretical considerations*, Westview Press, Colorado.
- KLAUSEN, K. - GOLDSMITH, M. (1997), «Conclusion: Local Government and the European Union», στο M. Goldsmith - K Klausen (επιμ.), *European Integration and Local Government*, Edward Elgar, Cheltenham.
- KOHLER-KOCH, BEATE (1996), «Catching up with change: the transformation of governance in the European Union», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 3, τχ. 3, σ. 359-380.
- KNOKE, DAVID - KUKLINSKI, JAMES H. (1982) *Network Analysis*, Sage Publications, Καλιφόρνια.
- LEONARDI, R. (1995), *Convergence, Cohesion and Integration in the European Union*, Macmillan Press, Λονδίνο.
- LYRINTZIS, CHRISTOS (1993), «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece, 1981-89: The Populist Decade*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 26-46.
- MARCH, JAMES - OLSEN, JOHAN (1989), *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, Free Press, Νέα Υόρκη.
- MARIN, BERND (1990), «Introduction», στο Bernd Marin (επιμ.), *Governance and generalized exchange: self-organizing policy networks in action*, Campus Verlag, Φραγκφούρτη.
- MARKS, G. (1992), «Structural Policy in the European Community», στο A.

- Sbragia (επιμ.), *Euro-politics, Institutions and Policy-making in the «New» European Community*, The Brookings Institution, Ουάσινγκτον.
- MARKS, G. (1993), «Structural Policy and Multilevel Governance in the EC», στο Alan W. Cafruny - Glenda G. Rosenthal, (επιμ.), *The State of the European Community: The Maastricht Debates and Beyond*, τόμ. 2, Longman Group, Λονδίνο.
- MARKS, GARY - LIESBET HOOGHE - KERMIT BLANK (1996α), «European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 34, τχ. 3, σ. 341-378.
- MARKS, GARY - NIELSEN, FRANCOIS - RAY, LEONARD - SALK, JANE (1996β), «Competencies, Cracks and Conflicts: Regional Mobilization in the European Union», στο Gary Marks - Fritz W. Scharpf - Philippe Schmitter - Wolfgang Streeck (επιμ.), *Governance in the European Union*, σ. 40-63, Sage Publications, Λονδίνο.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- METCALFE, L. (1981), «Designing precarious partnerships», στο P.C. Nystrom - W.H. Starbuck (επιμ.), *Handbook of Organizational Design*, τόμ. 1, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- MOE, TERRY M. (1990), «Political Institutions: The Neglected Side of the Story», *Journal of Law, Economics, and Organization*, τόμ. 6, ειδικό τεύχος, σ. 213-253.
- MORAVCSIK, A. (1993), «Preferences and power in the European Community: a liberal intergovernmentalist approach», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 31, τχ. 4, σ. 473-524.
- MOUZELIS, NICOS P. (1995), «Greece in the Twenty-first Century: Institutions and Political Culture», στο Dimitri Conostas - Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Johns Hopkins University Press/Woodrow Wilson Center Press, Ουάσινγκτον.
- NORTH, DOUGLAS C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ.
- OSTROM, ELINOR (1995), «Self-organization and Social Capital», *Industrial and Corporate Change*, τόμ. 4, τχ. 1, σ. 131-159.
- OSTROM, ELINOR (1998), «A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action», *American Political Science Review*, τόμ. 92, τχ. 1, σ. 1-22.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. Ι. (1997), «Κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα συλλογικής εκμάθησης: το ουσιαστικό περιεχόμενο της επικουρικότητας στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, τόμ. 12/97, σ. 3-29.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1998α), «Social Capital and the Public/Private Divide in Greek Regions», *West European Politics*, τόμ. 21, τχ. 2, σ. 153-176.

- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1998β), «Social Capital, Institutional Learning and European Regional Policy: evidence from Greece», *Regional and Federal Studies*, τόμ. 8, τχ. 3, σ. 31-64.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1998γ), *Institutional Learning and Adaptation: Redefining the "Limits" of the Integration Process in Europe with Evidence from Structural Policy*, ανακοίνωση στο 26ο ECPR-Joint Sessions Workshop με θέμα «Institutional Analyses of European Integration», University of Warwick, 23-28 Μαγτίου.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1999), *Social Capital, Institutional Networks and European Regional policy: Adaptation and Adjustment in the Aegean Islands*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, LSE.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (2001), *Interpreting Convergence in the European Union: Patterns of Collective Action, Social Learning and Europeanization among Greek Regions*, Forthcoming, Macmillan, Λονδίνο.
- PIERSON, PAUL (1996), «The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis», *Comparative Political Studies*, τόμ. 29(2), σ. 123-163.
- PIERSON, PAUL (1997), *Increasing Returns, Path Dependence and the Study of Politics*, Jean Monnet Chair Papers 44, Badia Fiesolana: European University Institute (The Robert Schuman Centre).
- POLLACK, MARK (1995), «Regional Actors in an Intergovernmental Play: The Making and Implementation of EC Structural Policy», στο Carolyn Rhodes - Sonia Mazey (επιμ.), *The State of European Union*, τόμ. 3: *Building a European Polity?*, σ. 361-390, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colo.
- POLLACK, MARK A. (1996), «The New Institutionalism and EC Governance: The Promise and Limits of Institutional Analysis», *Governance*, τόμ. 9, τχ. 4, σ. 429-458.
- POLLACK, MARK A. (1997), «Delegation, agency, and agenda setting in the European Community», *International Organization*, τόμ. 51, τχ. 1, σ. 99-134.
- PUTNAM, ROBERT D. - LEONARDI R. - NANETTI R. (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- RICHARDSON, JEREMY (1996), *Actor Based Models of National and EU Policy-Making*, University of Essex, Dept of Government, Discussion paper αρ. 103.
- ROSE, RICHARD (1990). «Inheritance Before Choice in Public Policy», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 2 (3), σ. 263-291.
- SABEL, CHARLES (1993), «Studied Trust: Building New Forms of Cooperation in a Volatile Economy», στο R. Swedberg (επιμ.), *Explorations in Economic Sociology*, σ. 104-144, Russell Sage Foundation, Νέα Υόρκη.
- SABEL, CHARLES (1994), «Learning by Monitoring: The Institutions of Economic Development», στο N.J. Smelser - Richard Swedberg (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Russell Sage Foundation, Princeton University Press, Princeton.

- SCHARPF, FRITZ, W. (1994), *Community and Autonomy: Multilevel Policy-making in the European Union*, Working Paper, RSC, τχ. 94/1, EUI, Φλωρεντία.
- SCHMIDT, SUSANNE K. (1996), «Sterile Debates and Dubious Generalizations: European Integration Theory Tested by Telecommunications and Electricity», *Journal of Public Policy*, τόμ. 16(3), σ. 233-271.
- SCHNEIDER, GERALD - CEDERMAN, LARS-ERIK (1994), «The change of tide in political cooperation: a limited information model of European integration», *International Organization*, τόμ. 48(4), σ. 633-662.
- SHEPSLE, KENNETH A. (1989), «Studying Institutions: Some Lessons from the Rational Choice Approach», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 1(2), σ. 131-147.
- SOTIROPOULOS, DIM. (1996), *Populism and bureaucracy: the case of Greece under PASOK, 1981-89*, Univ. of Notre Dame Press, Notre Dame.
- STORPER, MICHAEL (1995), «The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later: The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies», *European Urban and Regional Studies*, τόμ. 2, τχ. 3, σ. 191-221.
- STREECK, WOLFGANG - SCHMITTER, P.C. (1991), «From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organised Interests in the Single European Market», *Politics and Society*, τόμ. 19, τχ. 2, σ. 133-164.
- TAYLOR, PAUL (1991), «The European Community and the state: assumptions, theories and propositions», *Review of International Studies*, τόμ. 17, σ. 109-125.
- TAYLOR, PAUL (1993), *International Organisation in the Modern World: the Regional and the Global process*, sec. 2, Pinter, Λονδίνο.
- THELEN, KATHLEEN - STEINMO, SVEN (1992), «Historical institutionalism in comparative politics», στο Sven Steinmo - Kathleen Thelen - Frank Longstreth (επιμ.), *Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ, σ. 1-32.
- ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ, Μ. - ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ, Δ. Ν. (1995), *Ευρωπαϊκή Ένωση και δημοκρατία: Δυναμικές συνθήκες και πολιτική διαδικασία*, Σιδέρης, Αθήνα.
- TSOUKALAS, C. (1995), στο Dimitri Constan - Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Johns Hopkins University Press/Woodrow Wilson Center Press, Ουάσινγκτον.
- TSOUKALIS, LOUKAS (1993), *The New European Economy: the Politics and Economics of Integration*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- WILLIAMSON, O.E. (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, Free Press, Νέα Υόρκη.
- WINDHOFF-HERITIER, ADRIENNE (1991), «Institutions, Interests, and Political Choice», στο Roland M. Czada - Adrienne Windhoff-Heritier (επιμ.), *Political choice: institutions, rules, and the limits of rationality*, Campus Verlag-Westview Press, Φραγκφούρτη.

WINDHOFF-HERITIER, ADRIENNE (1993), «Policy Network Analysis: A Tool for Comparative Political Research», στο Hans Keman (επιμ.), *Comparative politics: New directions in theory and method*, vu University Press, Άμστερνταμ.